

Radikalizacija¹ u RH?

Odakle dolazi? Kako reagiramo?

Tekst je nastao kao priprema za istoimenu tribinu na Human Rights Film Festivalu održanom na Međunarodni dan ljudskih prava 10. prosinca 2020. godine.

Lokalno, radikalizacija dijela društva² nije novost, taj proces je prisutan već duže vremena, a obratili smo na nju pozornost tek u onom trenutku kada se usmjerila protiv državne politike i simbola države - institucija na Markovom trgu³. Do sada se radikalizacija ispoljavala u napadima prema manjinama, korištenju određenih simbola i slogana u javnoj komunikaciji, a o njoj se u javnom prostoru, i to s najviših dužnosničkih funkcija govorilo kao o izoliranim incidentima. U tom smislu, specifičnost domaće radikalizacije je da se ona odnosi na radikalizaciju većinskog naroda jer do sada nismo vidjeli značajnije primjere radikalizacije manjinskih skupina.

Općenito govoreći, u društvu postoje faktori rizika za radikalizaciju koji u kombinaciji s nizom drugih pojedinačnih ili kontekstualnih faktora mogu pridonijeti radikalizaciji i mladih i starijih građana, poput nepovjerenja u institucije, percepcije korupcije, nejednakosti i nepravde u društvu, nepovjerenja i nezadovoljstva političarima.

Prema podacima Sigurnosno-obavještajne agencije, iz izvještaja o radu za 2019. godinu⁴ navodi se da je opasnost od radikalizma i terorizma povećana u dijelu zemalja zapadne Europe, srednja opasnost je na području jugoistočnog susjedstva Hrvatske, dok je za Republiku Hrvatsku opasnost od radikalizma i terorizma niska.

SOA dalje navodi da ekstremizam u Hrvatskoj nema snagu niti javnu podršku. Povremeno se dogode sukobi između ekstremnih članova navijačkih skupina koje remete javni red i mir i destabiliziraju lokalne sigurnosne uvjete na određenim područjima. Navijačko nasilje ponekad ima oblik međuetničkih sukoba.

Dodatno, SOA navodi da postoje i neke ekstremističke skupine i stranke, koje su od 2016. godine sve vidljivije, ali ne navode izričito koje su to.

¹ Pojam radikalizacija u ovom tekstu koristimo kako bismo se nadovezale na javni diskurs nastao nakon pucnjave na Markovom trgu (više na [poveznici](#) i [poveznici](#)), a u kojem je predmet rasprave bila upravo 'radikalizacija', međutim, mi smatramo da termini ekstremizacija ili militantizacija puno bolje objašnjavaju fenomene poput ovog događaja. Naime, kod radikalizma ili radikalizacije (dakle, porasta radikalizma, lat. *radix* - korijen) se prema definiciji npr. Carmen Everts ne radi o sinonimu za antidemokratske tendencije, već o pojmu koji podrazumijeva „...odlučnost i posljedice političkog stava, ali ne i političku usmjerenost aktera“ ([2000., str. 44.](#)). Povrh toga, pojam se može povezivati i „s radikalnim, tj. korjenitim, ali demokratskim [političkim, n.a.] zahtjevima“ ([Velički 2010., str. 73.](#)). S druge pak strane, ekstremizam (lat. *extremus* – krajnji) možemo razumjeti kao racionalnost koja je obilježena snažnim smanjenjem kompleksnosti i koja je ekstremna utoliko koliko društvene probleme shvaća kao oličenje suprotstavljenih skupina ljudi ([Marcks 2019., str. 24.](#)). Holger Marcks u navedenom članku također zagovara terminološku distinkciju pojmova radikalizam, ekstremizam i militantizam (proces prema nasilju) i detaljnije se bavi miješanjem termina koja posljedično dovodi do semantičke konfuzije i otežava analizu procesa koji dovode do političkog nasilja tako da je čini sporednom i sklonom (logičnim) pogreškama (ibid., str. 24.).

² Kada se u tekstu govori o društvu misli se na društvo u hrvatskom kontekstu, a u suprotnom je navedeno na koje društvo ili kontekst se referiramo.

³ Misli se na oružani napad na policajce koji čuvaju zgradu Vlade 12. listopada 2020. godine. Više na [poveznici](#).

⁴ Više na [poveznici](#).

Ono što SOA ne spominje je revizionizam, a koji je itekako prisutan. Primjerice, tolerira se korištenje pozdrava čija kratica je „ZDS“, a na javnoj televiziji se u određenim emisijama negira postojanje Koncentracijskog logora Jasenovca⁵ ili ga se netočno pokušava predstaviti kao radni logor⁶. Takvi nastupi doduše nisu prisutni svakodnevno, ali ipak se takvi stavovi povremeno čuju (a što je posebno zabrinjavajuće, ponekad se čuju na javnoj televiziji!).

Također, postoje određene emisije na lokalnim televizijama, grupe i stranice na društvenim mrežama na kojima se čuje ili čita problematičan i zabrinjavajući sadržaj.

Dodatno, najviše instance trivijaliziraju nasilje - relativiziraju statistiku - primjerice, kroz 2019. godinu, a nakon učestalih napada na Srbe govorilo se o izoliranim slučajevima⁷, a kad se desi niz takvih “izoliranih” slučajeva, logika nam govori da slijed nije jednina.

Takvom relativizacijom se želi sakriti istina što nasilje prema manjinama je, koja je njegova prava narav, a ta je da to nije isključivo nasilje prema pojedincu (žrtvi), nego prema svima onima koji dijele te karakteristike sa žrtvom. To je prava narav nasilja iz mržnje, i to država dobro zna jer je upravo to dio definicije zločina iz mržnje prema Organizaciji za sigurnost i suradnju u Europi (OSCE – Organization of Security and Cooperation in Europe)⁸, čija je Hrvatska članica od 1992. godine i kojoj svake godine prijavljuje statistike kaznenih djela zločina iz mržnje⁹.

Organizirani kriminal, a posebice korupcija je također jedno od ishodišta radikalizacije. Međutim, i dalje je zadivljujuća razina ignorancije koju kao društvo pokazujemo nagrađujući na izborima one koji su ili u sumnji za korupciju ili im se sudi ili već imaju i neke konkretne presude (koje su i same teškom mukom donesene u našem pravosuđu i to poprilično prekasno).

Zabrinjava i složnost društva u zatvaranju očiju na nasilje prema migrantima na granici i nalaženju opravdanja za takvo postupanje u većinskom dijelu društva.

Istraživanje o zastupljenosti i indikatorima diskriminacijskih i ksenofobičnih stavova¹⁰ koje je CMS proveo u 2013. i 2017. godini, kaže da su tražitelji azila sada na vrhu ljestvice onih skupina prema kojima građani imaju zadržku i smatraju da predstavljaju odrađenu opasnost za RH ili njene građane, bilo da se radi o sigurnosti građana i njihove imovine, sumnji u političku lojalnosti ili strahu za kulturni identitet. Rezultati tog istraživanja su također pokazali sličan trend u slučaju stavova prema Srbima koji žive u Hrvatskoj – 2013. godine između 26 posto i 37 posto ispitanika imalo je negativne stavove prema Srbima, dok to isto 2017. godine misli između 22 i 28 posto ispitanika. No, ipak je ohrabrujuća činjenica da su ispitanici koji nemaju negativne stavove prema bilo kojoj od ovih skupina u većini. Dakle, ipak većina građana u ovoj zemlji nikoga ne mrzi i nikoga se ne boji.

U ovom trenutku, gotovo dva mjeseca nakon napada na Markovom trgu, još uvijek nema javno dostupnih zaključaka Koordinacije za domovinsku sigurnost¹¹ i sadržaja o kojem su informirali Vladu. Koje su mjere odgovora na radikalizaciju usvojene? U izvještaju na web stranici Koordinacije navedene

⁵ Više na [poveznici](#).

⁶ Vukić, Igor (2018.): Radni logor Jasenovac. [Poveznica](#) na knjigu. Više o događaju u tekstu je na [poveznici](#).

⁷ Više na [poveznici](#).

⁸ Više na [poveznici](#).

⁹ Više na [poveznici](#).

¹⁰ Više na [poveznici](#).

¹¹ Više o Koordinaciji dostupno je na [poveznici](#).

su tri rečenice nakon sjednice: kada je sjednica održana i tko ju je vodio, zašto je sjednica sazvana i da će Vlada biti upoznata sa zaključcima.¹²

U međunarodnom kontekstu, postoje sličnosti radikalnih tendencija doma i u državama Europske unije - primjerice, u Poljskoj, radikalizacija je vidljiva u odnosu na poštivanje seksualnih i reproduktivnih prava¹³, a u Mađarskoj i Sloveniji na primjer, mobilizaciji vlasti i određenih elemenata protiv civilnog društva i dijela medija.^{14 15}

Govor mržnje i veza s radikalizacijom

Što se tiče govora mržnje na društvenim mrežama, koji je jedan od simptoma radikalizacije, ali istovremeno i njen uzrok, Centar za mirovne studije prati pojavnost takvog govora u suradnji s drugim organizacijama civilnog društva – na domaćoj razini te temeljem suradnji s institucijama Europske unije – primjerice, s Agencijom EU za temeljna prava (FRA - European Union Agency for Fundamental Rights)¹⁶ ili temeljem sudjelovanja u radu raznih drugih tijela, komisija ili radnih grupa na razini EU ili Vijeća Europe. Primjerice, Centar za mirovne studije sudjeluje u Radnoj skupini visoke razine za borbu protiv rasizma i ksenofobije unutar Europske komisije (EU High Level Group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance)¹⁷ čija zadaća je pomaganje Komisiji u pripremi zakonodavnih prijedloga i policy inicijativa (jedan od primjera je i Kodeks postupanja za suzbijanje nezakonitog govora mržnje na internetu¹⁸ o kojem će riječi biti nešto kasnije).

Također, kroz praćenje pojavnosti govora mržnje na društvenim mrežama i izvještavanje međunarodnim institucijama, imamo djelomičan uvid u ulogu društvenih mreža u radikalizaciji.

U ovom trenutku smatramo da je potrebno pojasniti kako koristimo sintagmu “govor mržnje”, a kako bi se bolje razumjeli budući da se ona koristi za mnogo što danas, od interpersonalnih uvreda do definiranja kaznenih djela javnog poticanja na nasilje i mržnju. Nije svaki govor mržnje “govor mržnje” u kaznenopravnom smislu i nije svaki jednako opasan za društvenu stabilnost. U razlučivanju opasnosti i štetnosti koju po društvo može imati takav govor, pomažu nam razni međunarodni mehanizmi - primjerice, Akcijski plan iz Rabata¹⁹ Ureda visokog povjerenika za ljudska prava Ujedinjenih nacija koji razlaže štetnost govora u četiri stupnja.

Na dnu piramide nalazi se “zakoniti” govor mržnje koji izaziva zabrinutost, ali je u granicama dozvoljenog i zaštićen je pravom na slobodu izražavanja. To su kvalifikacije osoba i grupa kao ovakvih ili onakvih, govor baziran na predrasudama i dr.

Sljedeća razina je govor koji možda može biti ograničen da bi se zaštitila prava i ugled drugih, nacionalna sigurnost, javni red i mir, javno zdravlje ili nešto drugo.

¹² Više o sastanku Koordinacije dostupno je na [poveznici](#).

¹³ Više o prilikama u Poljskoj na [poveznici](#) i [poveznici](#).

¹⁴ Više o prilikama u Mađarskoj na [poveznici](#) te epilog mađarskog “stop-Soros” zakona dostupan na [poveznici](#).

¹⁵ Više na stranicama Mirovnog instituta na [poveznici](#).

¹⁶ Više o Agenciji FRA na [poveznici](#).

¹⁷ Više o ovoj Radnoj skupini dostupno je na [poveznici](#).

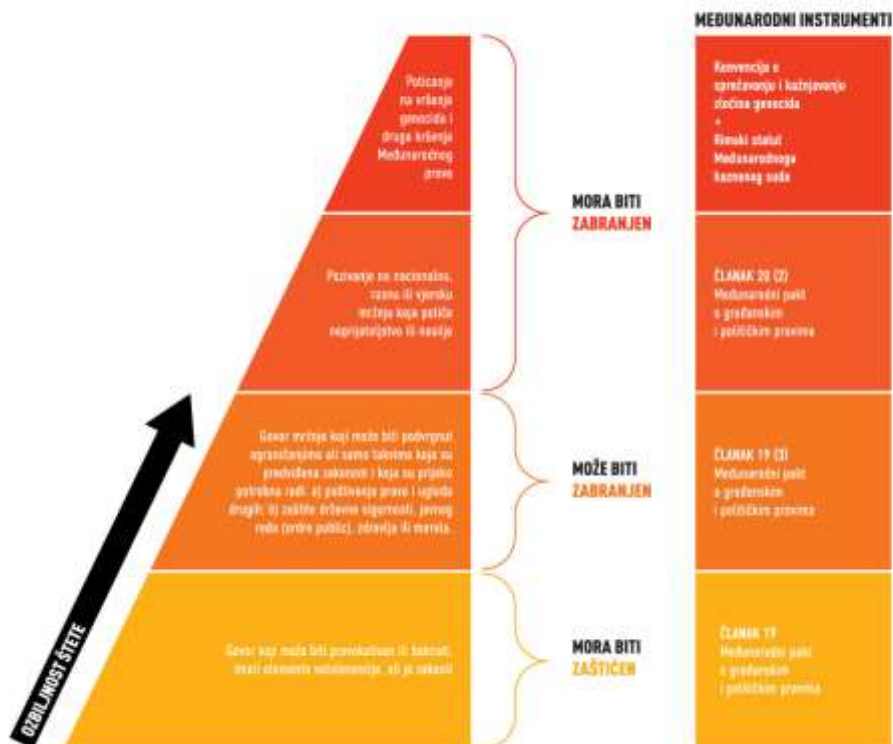
¹⁸ Više o Kodeksu na [poveznici](#).

¹⁹ Više o Akcijskom planu dostupno je na [poveznici](#).

U oba ova slučaja, međunarodni instrument za konzultirati je Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima²⁰ (ICCPR – International Covenant on Civil and Political Rights), članak 19.

Sljedeći oblik je govor koji zagovara diskriminaciju i predstavlja poticanje na neprijateljstvo i nasilje i kao takav treba biti ograničen (članak 20 Međunarodnog pakta).

Iznad ove kategorije je jedino poticanje na genocid i druge povrede međunarodnog prava, a o čemu govori Rimski statut Međunarodnog kaznenog suda²¹ iz 1998. godine ili UN-ova Konvencija o genocidu²² iz 1948. godine.

Rabatski akcijski plan donosi i “šestorazinski test”, koji daje smjernice za prepoznavanje najtežih oblika govora mržnje koji podliježu kaznenim sankcijama, ali primjenjive su i za svakodnevno razlučivanje što je “opasno”, a što “opasnije”:

1. **Kontekst:** izuzetno bitan za procjenu mogu li određene izjave potaknuti diskriminaciju, nasilje ili nesnošljivost prema ciljanoj skupini.
2. **Govornici,** odnosno njihova pozicija ili status u društvu, trebaju biti uzeti u obzir.
3. **Namjera:** potreban je trosmjerni odnos između subjekta, objekta i publike, nije dovoljan samo nehaj.

²⁰ Tekst Međunarodnog pakta dostupan je na [poveznici](#).

²¹ Tekst Rimskog statuta dostupan je na [poveznici](#) i [poveznici](#).

²² Konvencija o genocidu dostupna je na [poveznici](#).

4. **Sadržaj ili forma:** analiza sadržaja može uključiti i procjenu razine provokativnosti i izravnosti govora mržnje, ali i u pogledu forme, stila, prirode argumenata ili načina na koji su argumenti prezentirani.
5. **Opseg govora:** odnosno domet govora, pitanje javnost, metoda diseminacija, frekvencija, količina i intenzitet komunikacije.
6. **Vjerojatnost,** uključujući i neposrednu vjerojatnost pojave nasilja ili mržnje: poticanje je po definiciji zločin u pokušaju, a ono na što se potiče se ne mora dogoditi da bi poticanje bilo kažnjivo. Ipak, potrebno je utvrditi stupanj rizika za nastanak određene štete.

Na razini Europske unije, za razumijevanje zakonskih instrumenata koji stoje državama članicama na raspolaganju važno je spomenuti Okvirnu odluku Vijeća 2008/913/PUP od 28. studenoga 2008. o suzbijanju određenih oblika i načina izražavanja rasizma i ksenofobije kaznenopravnim sredstvima²³ koja propisuje da su „rasizam i ksenofobija direktno kršenje načela slobode, demokracije, poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavine prava, načela na kojima se Europska unija temelji, a koja su zajednička državama članicama“. Iako priznaje da borba protiv rasizma i ksenofobije zahtijeva razne vrste mjera u sveobuhvatnom okviru i ne mora biti ograničena na kaznenopravna pitanja, mjere koje Okvirna odluka zahtijeva od država članica ograničene su na borbu protiv posebno ozbiljnih oblika rasizma i ksenofobije putem kaznenog zakonodavstva. Zato zahtijeva da javno poticanje na nasilje ili mržnju usmjereno prema grupi osoba ili njihovim članovima, pozivajući se na rasu, boju kože, religiju, porijeklo ili nacionalno ili etničko porijeklo bude kažnjivo ako je takvo ponašanje namjerno. Na isti način zakon bi trebao kazniti svako namjerno javno odobravanje, poricanje ili grubu trivializaciju zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina usmjerenih protiv takve grupe osoba ili njenih članova kada je ponašanje takvo da će vjerojatno poticati na nasilje ili mržnju prema grupi ili njenom članu. Također, u Okvirnoj odluci jasno je navedeno da se ne zahtijeva poduzimanje mjera u suprotnosti s temeljnim načelima koja se odnose na slobodu udruživanja i slobodu izražavanja.

Uz okvirnu odluku, nemoguće je ne spomenuti i Direktivu o audiovizualnim medijskim uslugama²⁴ koja od država članica zahtijeva da se pobrinu da takve usluge koje pružaju pružatelji medijskih usluga ne sadrže bilo kakvo poticanje na mržnju na osnovu rase, spola, vjere ili nacionalnosti. Uz to, države članice trebale bi osigurati da pružatelji medijskih usluga poštuju zahtjev da audiovizualne komercijalne komunikacije ne dovode u pitanje poštivanje ljudskog dostojanstva niti uključuju, odnosno promoviraju bilo kakvu diskriminaciju na osnovu spola, rasne ili etničke pripadnosti, nacionalnosti, vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili seksualne orijentacije.

Ranije smo spomenuli i Kodeks postupanja za suzbijanje nezakonitog govora mržnje na internetu. Radi se o dokumentu kojeg je Europska komisija usvojila 2016. godine, želeći poduzeti snažnije i brže mjere protiv govora mržnje na društvenim mrežama, a s čime su se i same društvene mreže - potpisnice ovog dokumenta - složile. U prvom krugu, Kodeks su potpisali FB, YouTube, Twitter i Microsoft (koji je odmah na početku primjene Kodeksa ugasio svoju društvenu mrežu Social), u 2018. godini se pridružio i Google, a slijedili su i Instagram, Snapchat i Dailymotion u 2019., te Jeuxvideo i nedavno TikTok (2020. godine). Kodeks obavezuje potpisnice da u roku od 24 sata reagiraju na prijavljeni sadržaj koji

²³ Okvirna odluka dostupna je na [poveznici](#).

²⁴ Više o Direktivi dostupno je na [poveznici](#).

predstavlja govor mržnje prema definiranim pravilima ponašanja te društvene mreže, a čije odredbe uglavnom prate međunarodno postavljene standarde u definiranju što govor mržnje je:

JAVNO - tiskani mediji, televizija, radio, internet, javne površine (grafiti na zgradama)

IZRAŽAVANJE – riječima, simbolima, gestama, video zapisima, fotografijama i dr.

MRŽNJE - pozivanje na nasilje, diskriminaciju, uskratu prava, segregaciju

usmjerenom prema SKUPINI LJUDI ili POJEDINCU radi

određenih KARAKTERISTIKA - rase, vjere, nacionalne/etničke pripadnosti, podrijetla, boja kože, spola, spolnog opredjeljenja, rodnog identiteta, invaliditeta ili drugih karakteristika.

Dodatno, same društvene mreže u većoj ili manjoj mjeri koriste i umjetnu inteligenciju za detekciju govora mržnje te uklanjaju takav sadržaj automatizmom. U ovom pristupu brine mogućnost uklanjanja sadržaja koji sadrži "finese" - ako se primjerice radi o satiri ili umjetničkoj interpretaciji koju umjetna inteligencija (još) ne može detektirati. Također, u ovom pristupu "uklanjanja" postavlja se pitanje je li to dovoljno? Jer, mi u Centru za mirovne studije bi rekli da nije.

Uklanjanje može biti komplementarna aktivnost, ali uz nju mora postojati i niz drugih aktivnosti preventivnog karaktera.

U razumijevanju govora mržnje na društvenim mrežama, ali i šire, na internetu, ne smije se iz vida ispustiti niti postojanje korisnika koji namjerno šire govor mržnje, trolajući i zagađujući prostor društvenih mreža i nalazeći satisfakciju u takvim radnjama, otvarajući nove i nove korisničke račune kako im društvene mreže gase postojeće.

Novitet je da neke društvene mreže uvode i svojevrsna žalbena tijela, primjerice društvena mreža Facebook postavila je okvir za funkcioniranje Nadzornog odbora (Oversight board)²⁵, tijela koje odlučuje o pritužbama korisnika na sadržaj kojeg je ta mreža uklonila. U ovom trenutku su u postupku procjene opravdanosti uklanjanja sadržaja četiri slučaja.²⁶

Gdje se na mreži nalazi takav sadržaj

Najviše sadržaja govora mržnje nalazi se na društvenim mrežama (u komentarima na postove ili članke na Facebook-u, na stranicama, u grupama, na profilima Facebook-a, u YouTube videima i komentarima), na internetskim forumima i u komentarima na portalima, grafitima na javnim površinama (slogan „ZDS“ i ušato U), dok je nešto manje takvog sadržaja u člancima na portalima (članci uglavnom sadrže kritiku vladajućih ili opozicije, satiru ili zapaljujući i/ili diskriminatoran govor koji može biti štetan jer vodi daljnjoj radikalizaciji, ali je u ovom obliku i dalje zaštićen slobodom izražavanja).

Npr. YouTube kanal koji poriče holokaust i sadrži desetak "dokumentarnih" filmova antisemitskog sadržaja, muzički kanali s ustaškim budnicama, stranice ili otvorene grupe na Facebook-u koje generiraju prikaze muslimana kako opće sa životinjama, pozivanje na nasilje i mržnju protiv lezbijki i gejeva i sl.

²⁵ Više na [poveznici](#).

²⁶ Više o slučajevima trenutno u postupanju na [poveznici](#).

Mora se naznačiti da mi u CMS-u parcijalno promatramo fenomen govora mržnje jer smo u mogućnosti pratiti samo dio društvenih mreža, a manje pratimo i istražujemo društvene mreže koje izmiču ikakvoj regulaciji ili imaju razrađene mehanizme samoregulacije. To su primjerice platforme poput VK.com ili Gab.com, koje su u posljednje vrijeme stekle široku međunarodnu publiku, a ekstremistički aktivisti i (krajnja) desnica ih smatra "sigurnim utočištem". Tu su i 4chan i 8chan, ali i neke gejmerske platforme.

Kako se radikalizacija preselila na druge platforme

Posljednjih se godina većina međunarodnih studija o govoru mržnje na mreži usredotočila na tri platforme koje se tradicionalno smatraju najutjecajnijima: Facebook, YouTube i Twitter.

Međutim, njihova prevlast kao najvećih međunarodnih društvenih mreža više nije nesporna. Ostale su mreže u porastu, a mladi korisnici posebno gube zanimanje za 'stare' platforme.

U travnju 2019. Instagram je imao više aktivnih korisničkih računa na globalnoj razini od Twittera (prema podacima Statista²⁷) i zauzeo je peto mjesto po globalnom broju posjeta / korisnika stranica, nakon Facebooka, Pinteresta, Twittera i YouTubea.

Dodatno, nedavne studije o tome koliko maloljetnika i mladih koriste društvene mreže pokazale su da je Instagram važniji od Facebooka za korisnike mlađe od 30 godina u nekoliko zemalja (podaci Safer Internet²⁸).

Mrzilačke grupe i razni ekstremisti propagandu preusmjeravaju na kanale gdje mogu najlakše doći do svoje ciljane publike, važno je uzeti u obzir te promjene u pejzažu društvenih mreža – kako je navedeno, Facebook, Twitter, YouTube i Instagram su društvene mreže potpisnice Kodeksa za postupanje u slučajevima nezakonitog govora mržnje na internetu i kako se moderacija sadržaja, a time i govora mržnje, povećava na ovim glavnim platformama, mrzilačke grupe i ekstremisti okreću se drugim mrežama na kojima se manje striktno provode smjernice zajednice protiv govora mržnje.

Primjerice, sredinom studenoga je jedan od domaćih pop-pjevača, protivnik cijepjenja i nada alt-desnice objavio da seli s FB na neke druge društvene mreže (Gab / VK / We move) radi ultracenzure i kompromitiranosti FB.²⁹ To znači da je FB zaista uspio upogoniti svoje algoritme za pronalaženje "sumnjivog" sadržaja i kvalificiranje takvog sadržaja kao dezinformacija.

Ruska multimedijaska platforma VK.com (VK), koja se ponekad opisuje kao 'ruski Facebook', omogućuje korisnicima otvaranje grupa, javnih stranica i događaja, dijeljenje i označavanje slika, videozapisa i audio datoteka ili igranje igara u pregledniku (browseru). Uz to, nudi glazbenu i filmsku platformu kojoj se može pristupiti bez ikakvih dobnih ograničenja.

VK je trenutačno 29. prema Alexi³⁰, ali je jači od npr. Instagrama, Aliexpressa, Ebaya i Twittera (koji je 44. na ovoj ljestvici!)

Uvjeti korištenja mreže VK zabranjuju sadržaje koji promiču "rasističku, vjersku, etničku mržnju ili neprijateljstvo", propagiranje "fašizma ili rasne supremacije" ili sadrže ekstremistički materijal.³¹

Međutim, na te se uvjete rijetko itko poziva. U zemljama njemačkog govornog područja, a s kojima CMS surađuje na analizama govora mržnje i pojavnosti govora mržnje, VK je posebno popularan među desničarskim ekstremistima i teško je za povjerovati, krajnje desno orijentiranim glumcima. Većina austrijskih korisnika mreže VK pripada desničarskom Identitarističkom pokretu, govoreći o sebi se kao

²⁷ Više na [poveznici](#).

²⁸ Više na [poveznici](#).

²⁹ Više na [poveznici](#).

³⁰ Poredak stranica dostupan je na [poveznici](#).

³¹ Više na [poveznici](#).

o „najaktivnijoj i najvećoj domoljubnoj nevladinoj organizaciji u zemlji“. Kolege iz Češke kažu da se mreža VK u Češkoj reklamira kao “desna” alternativa FB. Slično je i u Njemačkoj i Francuskoj.

Umjesto zaključka

Presudno u radu na procesu deradikalizacije je prije svega, razumjeti i priznati da se ona događa. Razumjeti zašto se radikalizacija događa znači preispitati politike, narative i sve druge procese vođene u ovih 30-ak godina naše “mlade demokracije” i uprijeti prstom u ona mjesta gdje smo propustili priliku za odrješito rezanje početaka štetnih procesa, ali i identificirati procese s kojima kao društvo nikada nismo započeli - primjerice suočavanje s prošlošću. Treba konzultirati dostupna istraživanja, zaključke, preporuke civilnog društva, akademske zajednice i nezavisnih institucija. Pročitati sve to, razmisliti i zasukati rukave. Izraditi plan uvođenja odgoja i obrazovanja za ljudska prava. Podići razinu medijske pismenosti. Ujednačiti sudsku praksu i podići brzinu rješavanja sudskih postupaka. Za početak.

